

Головне управління культури, туризму і охорони культурної спадщини
Чернігівської обласної державної адміністрації
Обласна бібліотека для юнацтва

Борець за волю України:

Павел Леонтієвич

Полуботок

Рекоменаційний список літератури

2010

63.3(4Укр)

Українська історія державотворення – це незбагнений шлях національної руйнації, фізичної та духовної експлуатації українського народу, а також шлях культурних злетів і боротьби за свободу України. Про одного з кращих синів, які виборювали славу і свободу для своєї держави, йдеться в персоніфікованому рекомендаційному списку літератури «Борець за волю України: Павел Леонтієвич Полуботок (бл.1660-1723 рр.)».

Містить біографічний нарис про життєвий шлях П.Полуботка, його діяльність як наказного гетьмана України, боротьбу проти засилля російського царизму на Україні та меценатство.

Наведено бібліографію літератури про життя і діяльність П.Полуботка.

Рекомендується бібліотечним працівникам, учителям, учням та іншим категоріям читачів.

Укладач: Л.А.Кравченко

Відповідальний за випуск: М.О.Латамарчук

Комп'ютерний набір, верстка Л.А.Кравченко

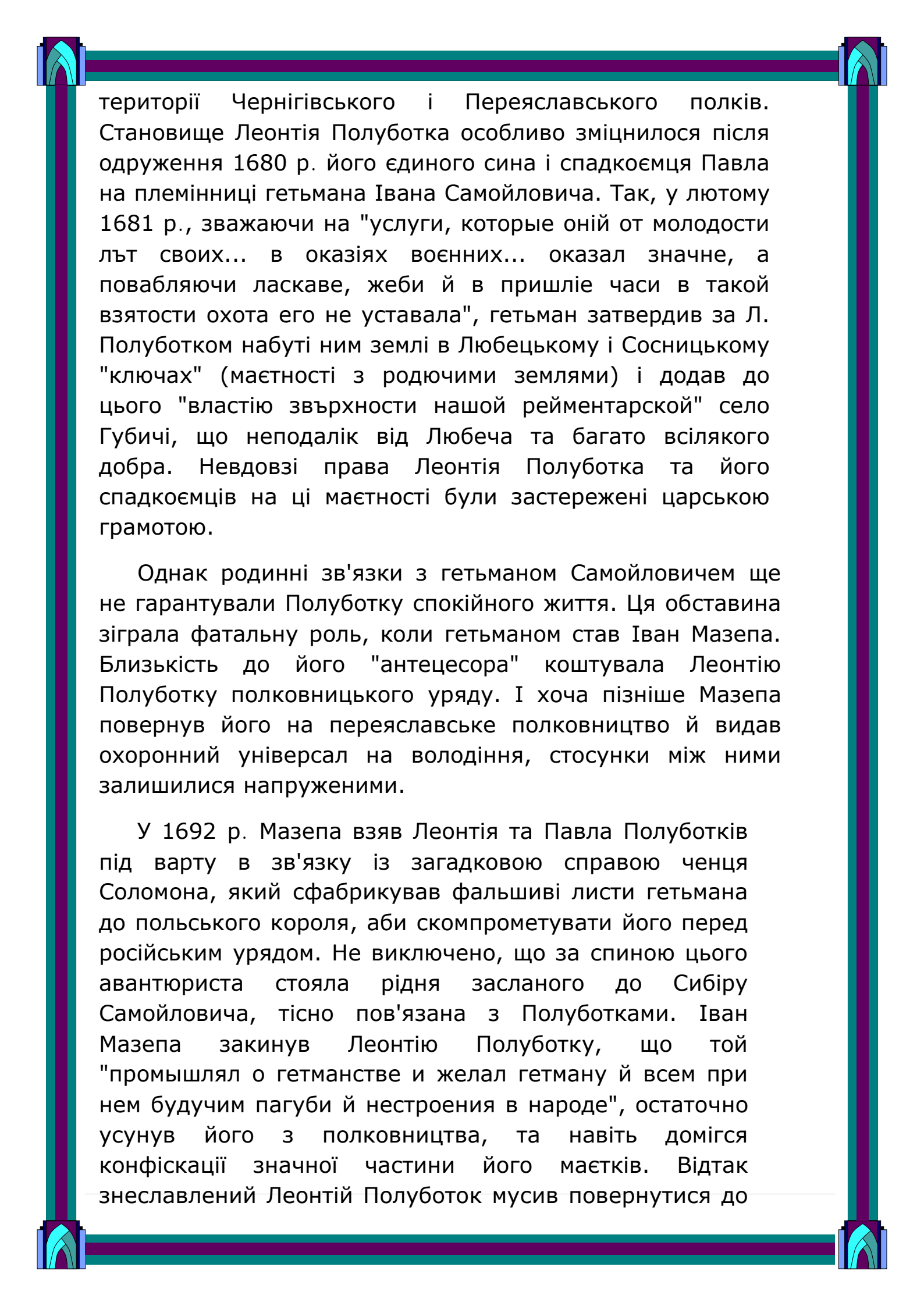

**Полуботко (Полуботок)
Павло Леонтієвич**
(1660-1724 рр.)
**Чернігівський полковник,
наказний гетьман
України, меценат.**
**Виступав проти
самочинства
Малоросійської колегії за
дотримання угод
Б.Хмельницького. Помер за
Україну у Петропавлівській
фортеці. Похований у чужій
землі.**

***Нащо мені життя, коли я
не можу бути корисний Україні.***

Павло Полуботок

Павло Леонтійович Полуботок народився в заможній козацько-старшинській родині, ймовірно в Чернігові, близько 1660 р. Коріння його родоводу губиться в сивій давнині. На початку XVII ст., після прилучення Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої. Прадід Павла Ярема мешкав у Чернігові й у 1637 р. був райцею (радником) місцевого магістрату. Відомостей про діда Павла Полуботка Артемія майже не збереглося, натомість батько Леонтій Артемович залишив помітний слід в історії. За гетьманів І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича він зробив неабияку кар'єру в лівобережному козацькому війську: спочатку був писарем Чернігівського полку, далі чернігівським сотником, генеральним бунчужним, генеральним осавулом і, нарешті, переяславським полковником. Наполегливо дбав Леонтій Полуботок і про власний добробут, поволі зосереджував у своїх руках маєтності "з крґрунтами лісовими й пахатними, з озерами й з людьми осілими" на

території Чернігівського і Переяславського полків. Становище Леонтія Полуботка особливо зміцнилося після одруження 1680 р. його єдиного сина і спадкоємця Павла на племінниці гетьмана Івана Самойловича. Так, у лютому 1681 р., зважаючи на "услуги, которые онй от молодости лът своих... в оказіях военных... оказал значне, а повабляючи ласкаве, жеби й в пришіле часи в такой взятости охота его не уставала", гетьман затвердив за Л. Полуботком набуті ним землі в Любецькому і Сосницькому "ключах" (маєтності з родючими землями) і додав до цього "властію звърхности нашей рейментарской" село Губичі, що неподалік від Любеча та багато всілякого добра. Невдовзі права Леонтія Полуботка та його спадкоємців на ці маєтності були застережені царською грамотою.

Однак родинні зв'язки з гетьманом Самойловичем ще не гарантували Полуботку спокійного життя. Ця обставина зіграла фатальну роль, коли гетьманом став Іван Мазепа. Близькість до його "антецесора" коштувала Леонтію Полуботку полковницького уряду. І хоча пізніше Мазепа повернув його на переяславське полковництво й видав охоронний універсал на володіння, стосунки між ними залишилися напруженими.

У 1692 р. Мазепа взяв Леонтія та Павла Полуботків під варту в зв'язку із загадковою справою ченця Соломона, який сфабрикував фальшиві листи гетьмана до польського короля, аби скомпрометувати його перед російським урядом. Не виключено, що за спиною цього авантюриста стояла рідня засланою до Сибіру Самойловича, тісно пов'язана з Полуботками. Іван Мазепа закинув Леонтію Полуботку, що той "промышлял о гетманстве и желал гетману й всем при нем будучим пагуби й нестроения в народе", остаточно усунув його з полковництва, та навіть домігся конфіскації значної частини його маєтків. Відтак знеславлений Леонтій Полуботок мусив повернутися до

Чернігова, звідки почалося його сходження вгору. Невдовзі, у вересні 1695 р. він помер і був похований у Чернігівському Єлецькому монастирі.

По батьківській лінії Павло Леонтійович успадкував садибу в Чернігові, село поблизу міста, що від прадіда Яреми дістало назву Полуботки. В травні 1697 р. Павло одержав гетьманський універсал на батьківські маєтки.

Павлу Полуботку довелося мало не все розпочинати з початку, та ще й під пильним наглядом з боку Івана Мазепи, який опанував становище на Лівобережній Україні і позбавився ймовірних конкурентів. Уражене самолюбство не найкращий порадник, але Павло Полуботок, людина, за свідченням сучасників, розумна, вперта і скритна, таки зумів звестися на ноги. Протягом 90-х рр. XVII ст. він подеколи згадувався в документах попервах як військовий товариш, згодом — значний військовий товариш Чернігівського полку.

В 1701 р. Павло Полуботок брав участь у складі призначеної гетьманом комісії для розмежування земель Київського магістрату й Київського Кирилівського монастиря. Нарешті й Іван Мазепа змінив гнів на милість. В червні 1703 р., "респектуючи на его, пана Полуботка, значніє, шире й статечне в войску Запорожском роненіє услуги", гетьман затвердив за ним "вичистою куплею набытіи" землі у Ропській та Білоуській сотнях Чернігівського полку.

Близько 1705 р. за згодою Івана Мазепи Павло Полуботок обійняв уряд чернігівського полковника, що залишався вакантним після смерті Ю. Лизогуба. З огляду на історичний момент, який переживала тоді Україна, маємо визнати політичне обличчя Павла Полуботка вельми невиразним. Проте, коли в жовтні 1708 р. Іван Мазепа перейшов на бік Карла XII, він мусив зробити вибір. Чи то Павло Полуботок зорієнтувався в непевній ситуації й відчув приреченість цієї акції, чи то далися ознаки гіркі спомини про заподіяні свого часу Мазепою кривди, але їхні шляхи розминулися. Як там було, а Павло Полуботок одним з перших серед небагатьох

козацьких полковників, котрі не підтримали Мазепу, прибув до Глухова на військову раду, терміново скликану за вимогою Петра I в листопаді 1708 р. Оскільки претендентів на булаву в цю критичну хвилину було мало, Павло Полуботок розраховував на першість. І — не безпідставно. Частина старшини воліла підтримати його плани, але в перебіг подій рішуче втрутився сам цар. Якщо довіряти свідченням О. Рігельмана, він недвозначно висловився щодо кандидатури Полуботка: "Этот очень хитер, он может Мазепе уравниваться". Це й вирішило справу. Гетьманом було проголошено стародубського полковника Івана Скоропадського, а Павло Полуботок одержав досить щедрю "компенсацію" у вигляді численних маєтностей. 24 листопада 1708 р. тут же, у Глухові, Петро I надав Павлові Полуботку "за его к Нам, Великому Государю, верные й усерднорадетельные служби, как в войсковных действиях против неприятеля Нашего, Короля Шведского, также й за показанную его непоколебимую к Нам верность в настоящем случае измени Нам, Великому Государю, бывшего Гетмана Мазепи" жалувану грамоту на кілька сіл, які раніше належали племіннику Мазепи І. Обидовському. В грудні 1708 р. в Лебедині, де Петро I правив суд над "мазепинцями", Полуботок одержав від царя "в вечное владение... местечко Любеч с перевозом на Днепре Любецким й Лоевским с озера, с приселками всеми, к тому местечку надлежащими, с лесы й с санными покоси, с деревьями бортными й до борт погребными, й со всякими угодьями", а також інші маєтності, що перед тим були власністю Мазепи та Орлика. Нарешті, в травні 1716 р. гетьман Іван Скоропадський затвердив за Павлом Полуботком придбані ним землі в Любецькій сотні й дозволив "на оных людей осадити й всякіе од них одбирати послушенства".

Загалом складається враження, що після невдалої спроби посісти гетьманський уряд, неабияка енергія Павла Полуботка бодай зовні була спрямована виключно на справи родинні й господарські. Він скуповував землі, не цурався "изменничьих маєтностей", осаджував слободи. Син свого

часу, типовий представник старшинської верстви. Полуботок подеколи не зупинявся на цьому шляху й перед насильством та зловживанням. За підрахунками Я. Шульгіна, Павлу Полуботку належало близько 3200 селянських дворів, а його володіння розлягалися на терені насамперед Чернігівського, а також Лубенського, Гадяцького, Ніжинського, Сумського і Охтирського полків. Водночас Полуботок споруджував млини та гуральні, гути (склоплавильні заводи) й рудні, залюбки займався комерцією. Відомо, зокрема, що він контролював і навіть намагався зосередити у своїх руках торгівлю зерном, горілкою та тютюном у межах Чернігівського полку, іноді здійснював масштабні торговельні операції за участю польських купців. Одному з них 1715 року Полуботок продав 575 пудів тютюну і 100 куф горілки, а замість грошей одержав 600 пудів міді. Певний інтерес у цьому контексті викликає вельми заплутана історія довкола кредиту, що обраховувався в кілька десятків тисяч золотих, який начебто отримав Полуботок від польського комерсанта Кадзінського, але вчасно не виплатив.

На просторах Лівобережної України де-інде були розкидані Полуботкові "двори з хоромами" — у Гадячі, Любечі, Лебедині, Михайлівні, Коровинцях, Грунках, Буймирі (або Буюмері), Оболоні, Орлівці, Савинках, Довжику, Боровичах. Будинок Полуботка у Боровичах згодом перероблено в церкву, малюнок якої вміщений в "Ілюстрованій історії України" Михайла Грушевського. Але головна резиденція Полуботка знаходилась у Чернігові. В самісінькому центрі міста, в межах стародавнього дитинця йому належала двоповерхова кам'яниця (згодом у ній розміщався магістрат), але мешкав Павло Полуботок разом з родиною на мальовничій околиці Чернігова — Застриженні. Уявлення про його садибу дозволяє скласти опис, упорядкований 1724 р. Наприкінці XVII ст. чернігівський маєток Полуботка перейшов у власність духовної семінарії, у зв'язку з чим житлові приміщення зазнали перепланування та розбудови.

Приватне життя Павла Полуботка не завжди було безхмарним. У лютому 1717 р. померла його перша дружина Євфімія Самойловичева, мати п'ятьох дітей Павла Полуботка — Андрія, Якова, Олени, Ганни-старшої та Ганни-молодшої. У листопаді 1718 р. 58-річний чернігівський полковник одружився вдруге на дочці ніжинського полкового судді Ганні Лазаревичевій, удові військового товариша Р. Жураківського. Минав час, полишили батьківський дім, повиходили заміж доньки. Одну з них, Олену батько видав за Якова Маркевича, автора відомого "Щоденника", улюбленого племінника владної гетьманші Анастасії Скоропадської.

Тогочасні документи змальовують Полуботка насамперед як неперебірливого в засобах господаря-державця. Відомо, що саме на цій підставі Олександр Лазаревський відмовляв йому в будь-яких громадянських чеснотах. Цей категоричний присуд, втім, не враховував історичних реалій та уявлень, що домінували натоді в суспільній свідомості. Справжня "гонитва за землею", що розгорнулася на Лівобережній Україні на зламі XVII — XVIII ст. і неминуче призвела до поглиблення соціальної нерівності, була об'єктивно зумовлена розвитком товарно-грошових відносин. За цих умов, як слушно зауважив Іван Крип'якевич, старшина "свою користь... ідентифікувала з добром держави і в егоїстичному засліпленні намагалася підкорити собі інші класи — козацтво, селянство, міщанство, — не добачаючи, що таким робом руйнує основи державної сили". Звісно ж, добробут родини Полуботків так чи інакше базувався на експлуатації посполитих, але водночас енергійні заходи Полуботка стимулювали економічне життя регіону, сприяли його залюдненню, піднесенню промисловості й торгівлі.

Набагато складніше відтворити інтелектуальний і загально-культурний кругозір Павла Полуботка, однак бодай уривчасті відомості з цього приводу зберігають джерела. В чернігівському будинку полковника в окремій скрині переховувалася його бібліотека — "печатних книг всяких, латинських й польських, 54, в том числі Евангелій два,

непокрыти, а в них листи золоченые". В реєстрі майна, яке було в чернігівському будинку Полуботків, згадувалось про деякі книги з фамільної бібліотеки: "Калепин, Тезаврус, Полеон, Кнапиус, Спекулум Саксонум, Конституция, Мир с Богом, Сообразование воли человеческой с божественною". Цей факт, а також стале вживання в листах і універсалах Павла Полуботка слів іноземного походження, дають підстави гадати, що він володів польською та латинською мовами.

Роздуми над гіркою долею України, напевне, спонукали Павла Полуботка до заглиблення в минувшину. За свідченням Я. Маркевича, йому належала упорядкована Полуботком стисла "кронічка", що охоплювала події в Україні протягом 1452 — 1715 рр.

Павел Полуботок був релігійною людиною. В його чернігівському маєтку було нараховано понад сто різноманітних ікон. Сучасники Полуботка сподівалися спокутувати власні гріхи, насамперед, багатими офірами (пожертвуваннями). Він ставився до цієї традиції більш прагматичніше і значно поступався, скажімо, Лизогубам чи Дуніним-Борковським, які активно реставрували, зводили й оздоблювали чернігівські храми. Водночас у документах трапляються згадки про чималі пожертви Полуботка та інших членів його родини на користь церкви.

Особливою прихильністю Полуботків користувався Вознесенський храм у Чернігові, розташований поблизу їхньої садиби. На старовинному іконостасі було зображено герб Полуботків, а в церковній ризниці зберігалися срібні чаші, потири та богослужбові книги у коштовних окладах, подаровані П. Полуботком нащадкам.

Вознесенська церква зазнала згодом неодноразових перебудов, аж поки не була розібрана наприкінці 50-х років нашого століття. Єдина річ, яка залишилася після руйнації храму, - дзвін для Воскресенської церкви, відлитий на гроші П.Полуботка (нині експонується в Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського). Опис маєтку Павла Полуботка в

Чернігові певною мірою засвідчує його художні смаки. Житлові приміщення прикрашали "персони" самого господаря, його батька, дружини та синів. Серед іншого майна згадуються близько двадцяти картин невідомого змісту і, зокрема, "картина китайской работы, шита по белому атласу шолком разним", а також кілька настінних годинників та великих дзеркал. Стіни й меблі частково декоровані килимами, стільці та лавки оббиті червоним, зеленим, блакитним сукном або шкірою. З кошовної зброї (шабель, пістолів, рушниць) складався невеличкий домашній арсенал. Усіма барвами вигравав дорогий, оздоблений гаптуванням і хутром одяг. У спеціальних "погребцях" зберігався срібний та кришталевий посуд, у "шкатулах" — хрести, персні, каблучки, намиста й інші прикраси із золота та дорогоцінного каміння, у скринях — сувої китайського шовку, турецької та грецької парчі, німецького і голландського полотна, російського мережива.

Що ж до участі Павла Полуботка в політичному житті Гетьманщини у цей час, то вона здебільшого обмежувалася функціями чернігівського полковника. Порядкував Полуботок досить традиційно: виходячи з інтересів старшинської верстви, регулював поземельні відносини, стосунки між козацько-старшинською адміністрацією і органами міського самоврядування. Відомо, наприклад, що в 1721 р. "по разсмотрению" Павла Полуботка, якого підтримав і гетьман Іван Скоропадський, Чернігівському магістрату додатково було надано земельні угіддя поблизу міста. Але Полуботок плекав у душі неабиякі політичні амбіції. Про це — нехай опосередковано — свідчив інцидент, що стався 27 червня 1715 року в Сосниці за участю Полуботкового слуги Ф. Стичинського. Коли тамтешні мешканці запитали, чому він не пішов до церкви на урочистий молебен з нагоди річниці Полтавської битви, Ф. Стичинський вигукнув: "Чого ви святкували, за що Богові дякували?" йому відповіли: "За те, що цар побив шведа і проклятого Іуду Мазепу". "Не Мазепа проклятий Іуда, — не стерпів Ф. Стичинський, — а нинішній

гетьман проклятий Іуда, того що не стоїть за Україну і москалі її розоряють. Як буде наш полковник гетьманом, не так постоїть він за Україну, і москалі її не будуть розоряти. Вся Україна сподівається, що нашому полковнику бути гетьманом, і нам, слугам його, віддають поваг більше гетьманських". Важко сказати, чи Ф. Стичинський переповів розмови, що точилися в найближчому оточенні Павла Полуботка, чи з уст його прохопилися сподівання тих представників українського суспільства, які були занепокоєні дальшим обмеженням автономного статусу Гетьманщини і вбачали в особі чернігівського полковника речника цих настроїв. Битого батогамі Ф. Стичинського вислали геть за межі України, але чутки і плітки довкола Полуботка не вщухали. Коли 1718 р. Полуботок разом з гетьманом Скоропадським виїхав до Москви "для поклонення царському величеству", поширився поголос, що його страчено за зухвалість і непокору. У 1722 р. архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря Ніл сповістив духовні власті про те, що Павло Полуботок начебто встановив зв'язок з гетьманом-емігрантом Пилипом Орликом. Звісно, ця інформація бралася до уваги російськими урядовцями й викликала з їхнього боку підозріле ставлення до Полуботка. Як зазначив М. Василенко, "оцінюючи роль і значення Полуботка в історії України, центр ваги треба класти... на той хід і розвій історичних подій і відносин, який врешті зтягнув до себе і Полуботка і справі його надав ширшого значення, ніж його особисті домагання і класові інтереси".

Діяльність П. Полуботка припала на переломну добу української історії. Після виступу І. Мазепи Петро I взяв курс на поступову ліквідацію політичної автономії Гетьманщини. Аби унеможливити подальші "шатости", в Україні були розквартировані регулярні частини російської армії. "Порції та рації" важким тягарем лягли на плечі місцевого населення, завдали відчутного удару по фінансах Гетьманщини, а численні реквізиції, зловживання і брутальна поведінка "консистентів" болісно відлунували в історичній пам'яті

народу: "Москалі-соколики, поїли наші волики, а як вернетесь здорові, поїсте і корови". Водночас лівобережні козацькі полки знекровлювались у далеких східних походах супроти Персії, притягалися до будівництва Ладозького каналу. У 1721 р. водив десятитисячний козацький загін на "каналні роботи" до Ладоги й Павло Полуботок. Можна тільки здогадуватися, що відчував чернігівський полковник, коли на його очах третина козаків полягла від непосильної праці, голоду і хвороб. Російські урядовці та військові мало не на кожному кроці втручалися в діяльність козацько-старшинської адміністрації. При гетьмані постійно перебували царські резиденти, до полкових міст було призначено військових комендантів.

Робилися спроби послабити авторитет гетьмана, деморалізувати українське суспільство. Аби зміцнити свої позиції в Україні, Петро I щедрою рукою роздавав землі й уряди російським поміщикам, а також сербам і волохам, які перейшли на його бік під час Прутського походу 1711 р. Один із цих чужинців, С. Требінський, відверто хизувався перед старшиною: "А нас тут прислано постерегати вас, чтобы вы, миленькие, не зменили". Імперський характер мала й економічна політика царизму в Україні. Вона руйнувала усталені господарські зв'язки, призводила до примусової переорієнтації зовнішньої торгівлі, позбавляла купців і підприємців самостійності та ініціативи, послаблювала їх конкурентоздатність.

Восени 1721 р. закінчилася Північна війна. Ніштадський мир із Швецією дозволив Петру I активізувати політику в Україні. Навесні 1722 р. до Москви, де цар, щойно проголошений імператором, урочисто святкував перемогу, прибув з привітаннями Іван Скоропадський. Користуючись нагодою, він порушив клопотання про бодай часткове полегшення становища України. Гетьмана вислухали, пригостили, а 29 квітня 1722 р. він одержав указ про заснування Малоросійської колегії в складі шести російських офіцерів на чолі з бригадиром С. Вельяміновим. Йшлося у

ньому про приборкання старшинської сваволі, поліпшення судочинства і оподаткування, але під цим приховувався цілком очевидний політичний зміст, а саме створення поруч з гетьманською адміністрацією паралельної владної структури, яка безпосередньо підлягала російському урядові.

Іван Скоропадський намагався протестувати, посилався на колишні "права і вольності", апелював до "статей" Богдана Хмельницького, але даремно. Приголомшений цією новиною, гетьман повернувся на Україну і занедужав липня 1722 р. Полуботок, який заступав Скоропадського під час його тривалої поїздки до Москви, "ясновельможному болезненному кланялся". Відчуваючи близький кінець, Іван Скоропадський доручив "правление дел" Павлу Полуботку і 3 липня 1722 р. упокоївся навіки. Опісля жалібної церемонії в Гамаліївському монастирі, де старий гетьман знайшов свій останній притулок, генеральна старшина і полковники 7 липня зібралися під орудою Павла Полуботка в Глухові й ухвалили універсал до мешканців краю з вимогою дотримуватися спокою.

Полуботок негайно відрядив до Москви військових товаришів С. Рубця і В. Биковського з проханням дозволити обрання нового гетьмана. Під час аудієнції цар пообіцяв розглянути це питання після повернення з чергового походу до Персії. Тим часом на ім'я Павла Полуботка в Глухів надійшов указ такого змісту: "Наше императорское величество указали Малую Россию, до избрания другого гетмана, по прошению вашему, ведать й все той Малой России управление чинить по правам Малороссийского народа вам й генеральной старшины обще, токмо во всех делах й советах и в посылках в Малую Россию универсалов иметь вам сношение й сообщение со определенным для охранения народа Малороссийского бригадиром нашим Вельяминовим". Варто підкреслити, що хоча в Україні Павла Полуботка по традиції йменували наказним гетьманом, його повноваження російським урядом офіційно затверджені не були. До того ж, в урядових колах на нього дивилися насторожено.

21 липня 1722 р. до Глухова прибув бригадир Вельямінов і одразу ж приступив до виконання своїх обов'язків. Безпосередні функції Малоросійської колегії були окреслені, але тільки в загальних рисах, спеціальною інструкцією від 16 травня 1722 р. Вони полягали в розгляді скарг і апеляцій на рішення адміністративних та судових установ Гетьманщини, контролі за діяльністю Генеральної військової канцелярії, збиранні податків, захисті козаків і посполитих від надмірного "отягощення роботами й трудностями" з боку старшини.

Водночас Вельямінов одержав право на власний розсуд втручатися в будь-яку сферу життя краю. Важливе значення для подальшого розвитку подій мав той факт, що Малоросійська колегія почала діяти в період міжгетьманства, коли козацько-старшинська адміністрація була позбавлена належного керівництва. Скориставшись цією обставиною, Вельямінов, аби підкреслити свою зверхність, почав спілкуватись з Полуботком не звичайними в подібних випадках "промеморіями", а указами, як з підлеглим. Свідомо провокуючи заворушення (невдоволених було чимало), Вельямінов закликав населення подавати в колегію скарги на місцевих панів і урядників. Як і слід було чекати, це спричинило загострення соціальних суперечностей, а відтак серйозно занепокоїло старшину. На цьому ґрунті сталася перша сутичка Вельямінова з Полуботком. Наказний гетьман наполягав, що будь-яка скарга, перш ніж потрапити до Малоросійської колегії, мусить бути розглянута в Генеральному суді. Переконати бригадира не поталанило, але, щоб якимось запобігти дальшому втручанню у внутрішні справи Гетьманщини, 19 серпня 1722 р. Полуботок видав універсал неабиякої ваги. Він мав на меті застерегти старшину від зловживань, вдосконалити судочинство і таким чином на противагу зусиллям Вельямінова, відносно консолідувати українське суспільство: "Писану во все концы универсалы упоминательные, чтобы паны полковники, старшины полковые, сотники, державцы духовные и светские, атаманы и прочие урядники, отнюдь не дерзали

козаков до приватних своїх работизн принуждать и употреблять; но имеют они, козаки, при своих слободах оставаясь, только войсковые, чину их козацкому приличные, отправлять услуги. А если кто вышеописанному явится преслушен, и то будет на него донесено и в правду доказано будет, таковой без пощады, какого бы ни был чина, знатно наказан будет. Также й суды везде по полкам должны быть устроены со всяким надлежащим порядком, так, чтобы тяжebные дела судья судил не самолично, но с участием и другой старшины и безурядовых, только бы честных и разумных людей, которых нарочно к тому определить нужно й абы те дела решались таким судом совместно, совестно и по правде, как требует закон й необходимость без всякого пристрастия и без вымогательства, никому не нароя, ни на кого не посягая. Таким же порядком должны судить урядники и по сотенным городкам и в особенности по селам, где, как слышно, атаманы и войты, стоя у дверей корчму судят и на всякого шею напивают. Нужно установить, чтобы и в селах споры разбирались в пристойних местах и не пьяным, а трезвым умом; корчемные же суди следует искоренить, о чем строго, под опасением строгой кары приказываем. А когда кто сельским или сотенным судом будет недоволен, должен апеллировать в суд полковой, а на суд полковой — в генеральный суд; и тогда приказано будет судьям, пред которыми тот апеллянт судим бил, выдать ему свое решение на письме, с подлинною описью всей sprawy и контрoверсии обеих сторон". Йшлося, як бачимо, про регламентацію судочинства на досить прогресивних для свого часу засадах. Цікаво, що саме ці ідеї лягли в основу "Інструкції українським судам", виданої гетьманом Данилом Апостолом у 1730 р.

Інша річ, що реалізувати свій намір у повному обсязі Павло Полуботок не зміг, хоча й призначив чотирьох "асесорів" з числа бунчукових товаришів, які мали засідати в Генеральному суді (передбачалося, що надалі функції ці по черзі виконуватимуть усі бунчукові товариші).

Гострий конфлікт між Полуботком і Малоросійською колегією виник з питання про оподаткування населення. Вже на початку серпня 1722 р. Вельямінов зажадав докладної інформації з цього приводу. На більш-менш чітку відповідь Полуботок не спромігся, що, зрештою, і не дивно: фіскальна справа була однією з найгірше впорядкованих галузей державного управління Гетьманщини. Зненацька захопили Полуботка і покликання Вельямінова на "статті" Богдана Хмельницького, що передбачали надходження з України до російської скарбниці. У всякому разі, поки наказний гетьман радився із старшиною і консультувався з старожилами, президент колегії перехопив ініціативу і фактично прибрав до своїх рук фінанси краю. Дещо пізніше Полуботок скаржився, що не може навіть отримати з військового скарбу коштів на утримання артилерії, музик і канцелярії.

Офіцери Глухівського гарнізону, яким мусили асистувати представники козацької адміністрації, за вказівкою Вельямінова почали збирати "хлебные и денежные сборы, а также медовую и табачную десятину" з усіх без винятку мешканців Гетьманщини. Найбільше постраждала від них старшина, чиї маєтки доти звільнялися від будь-яких податків.

Напевне, Полуботок відчув, що земля захиталася в нього під ногами. Знайти спільну мову з Вельяміновим ніяк не вдавалося, і він зважився на контрнаступ. Разом із генеральною старшиною в другій половині вересня 1722 р. Полуботок звернувся до Сенату із скаргою на зловживання владою з боку Малоросійської колегії. Посланці Полуботка повезли в Москву ще й конфіденційні листи наказного гетьмана до російських вельмож "с прошением милостивого патронского ходатайства". 26 листопада надійшла на диво лагідна відповідь. Сенат задовольнив прохання Павла Полуботка і скасував деякі рішення Малоросійської колегії, але Вельямінов відмовився виконувати сенатський указ "до повторной его величества резолюции".

У цій непевній ситуації Полуботок спробував розвинути успіх. У середині грудня 1722 р. він відновив клопотання про обрання гетьмана і без погодження з Вельяминовим видав важливий універсал, об'єктивно спрямований проти демагогічної політики Малоросійської колегії: "Полковникам всем в полках своих перестерегать накрепко, чтобы поспольство в подданстве остающее не показувало никакого самовольства против своих владельцев, а где бы от каких-нибудь подданных могло происходить легкомысленное самовольство и противность, то оных брать в тюремное заключение и по рассмотрении вины карать нещадно".

Вельяминов зрозумів цей маневр, викликав до себе Полуботка й учинив тому справжній рознос: "Я бригадир и президент, а ты что такое передо мною? Ничто. Вот я вас согну так, что й другие треснут. Государь указал переменить ваши давнины и поступать с вами по-новому!" Чудово розуміючи, що вирішальне слово залишається за Петром I, обидві сторони напружено чекали на його повернення з Персії.

На Різдво у Глухові одержали відомості, що цар уже в дорозі й незабаром прибуде до Москви. Полуботок одразу ж заходився споряджувати делегацію, яка б зустрілася з царем. Якраз у цей момент з Сенату надійшов насторожливий сигнал — указ про призначення в Чернігів, Переяслав і Стародуб військових комендантів. Малоросійська колегія доповнила його вимогою фактичного підпорядкування комендантам місцевих полковників.

Наприкінці січня 1723 р. Вельяминов виїхав до Москви для особистого звіту Петру I про становище в Україні й діяльність Малоросійської колегії. Навздогін йому Полуботок відправив шістьох "ординованих от всей Малороссии нарочних посланников": В. Кочубея, С. Гамалію, Г. Граб'янку, П. Войцеховича, І. Холодовича та І. Доброницького. Вони повезли чолобитні про обрання гетьмана й заміщення вакансій генеральної старшини та полковників.

У березні стало відомо, що цар, уникаючи відповіді на ці прохання, невдовзі збирається вирушати з Москви до Петербургу. Стурбований Павло Полуботок наказав посланцям їхати слідом і запропонував генеральному осавулу В. Жураківському, який перебував у Петербурзі, підключитися до клопотань "за общенародний всей отчизни интерес..., а в особенности об избрании гетмана". Це формулювання значною мірою дозволило з'ясувати позицію Полуботка в змаганнях за гетьманський уряд. З цього приводу в українській історіографії довгий час точилася дискусія, відгомін якої чути й зараз. Найбільш зважену точку зору висловив М. Василенко: "Треба думати, що Полуботок хотів бути гетьманом. Можливо, що в його домаганнях особисті інтереси відігравали переважну роль. Однак, це не може зменшити принципового значення його боротьби за право обрання гетьмана. Виборна гетьманська влада була найголовніша ознака автономного устрою, і скасування її, як це показали дальші події, означало і скасування самого цього устрою".

Крім Павла Полуботка претензії на гетьманську булаву потай заявив один з найавторитетніших діячів Гетьманщини, миргородський полковник Данило Апостол. Ще в лютому 1723 р. він запропонував свої послуги Петру I. До чвари не дійшло — і Данило Апостол, і Павло Полуботок прорахувалися.

Доля гетьманського уряду, а відтак і української державності була вирішена під час зустрічі Петра I з бригадиром Вельяміновим. Цар санкціонував оподаткування привілейованих верств українського суспільства, доручив Малоросійській колегії провести ревізію населення краю, надав їй право безпосередньо втручатися в соціальні конфлікти і вести переговори в разі потреби в обхід Генеральної військової канцелярії з полковими канцеляріями, "подписывать обще" з генеральною старшиною універсали "о важных делах". Цей указ істотно розширив повноваження Малоросійської колегії в порівнянні з інструкцією від 16 травня 1722 р. і принципово змінив розстановку політичних

сил в Україні. На вільні полковницькі уряди призначалися російські офіцери, а козацьке військо було підпорядковане Голіцину. Наказного гетьмана Павла Полуботка та інших представників генеральної старшини Савича та Чарниша було викликано для отримання відповіді щодо посад, з тим, щоб «когда сюда придут, то на их место выбрать добрых коллегии тамошней». Тим трагічніше виглядають подальші спроби Павла Полуботка досягти поставленої мети.

22 травня 1723 р. він одержав виклик до Петербургу, але через два дні знову спорядив депутацію до царя, причому порадив посланцям звернутися за сприянням до цариці Катерини. Полуботок прагнув виграти час, намагався за всяку ціну згуртувати козацьку старшину на захист колишніх "прав та вольностей".

Терміново готувалися дві чолобитні — одну мали підписати генеральна старшина і полковники, другу — полкова старшина і сотники. Задля цього Полуботок запросив їх з'їхатись до Глухова, але переважна більшість старшин під різними приводами ухилилися від участі в цій сумнівній справі. Далі, особливо після повернення Вельямінова, зволікати з від'їздом було небезпечно, і 13 червня 1723 року Полуботок, генеральний писар С. Савич і генеральний суддя І. Чарниш у супроводі компанійців та слуг вирушили в дорогу.

3 серпня, після двотижневої зупинки в Москві, вони дісталися Петербургу, але розминулися з кур'єром, який поспішав до Глухова з царським указом від 23 червня 1723 р. Цей документ фактично зводив нанівець усі наміри й домагання Павла Полуботка: "Как всем известно, что со времен первого гетмана Богдана Хмельницкого, даже до Скоропадского, все гетманы явились изменниками, и какое бедствие терпело от того наше государство, особливо Малая Россия, как еще свежая память есть о Мазепе, то и надлежит приискать в гетманы весьма верного и известного человека, о чем и имеем мы непрестанное старанне; а пока оный

найдеться для пользы вашего края определено правительством, которому велено действовать по данной инструкции; и так до гетманского избрания не будет в делах останковки, почему о сем деле докучать не надлежит".

Під час зустрічі з Полуботком, Савичем та Чарнишем 6 серпня 1723 р. цар вів себе цілком коректно. Це підбадьорило наказного гетьмана, і 13 вересня він наважився подати урядові чергові чолобитні, причому на власний розсуд і ризик додав до заздальгідь підготовленого тексту прохання "вместо Малороссийской коллегии учинить генеральный суд в седми персонах".

Однак, майже водночас до столиці прибули козаки Стародубського полку Сухота і Ломака, а також давній недоброзичливець Павла Полуботка священник Гаврило з Любеча (у якого Полуботок відбирав церковну землю), які від імені мешканців краю просили захисту від старшинської сваволі (Полуботок стверджував, що їх навмисно підіслала Малоросійська колегія). Саме ці обставини й послужили приводом для допиту Полуботка, Савича та Чарниша, що відбувся у вересні 1723 р. в Таємній канцелярії. Як засвідчив опублікований Миколою Костомаровим протокол допиту, вони загалом гідно витримали це випробування.

У середині серпня військо вирушило в похід і скориставшись присутністю переважної більшості старшини, миргородський полковник Данило Апостол домігся укладення так званих "Коломацьких чолобитних", які відіграли фатальну роль у долі Павла Полуботка. Старшина скаржилася на зубожіння козаків і посполитих від військових незгод, неврожаїв і обтяжливих "зборів" Малоросійської колегії, знову порушувала питання про звільнення своїх маєтків від оподаткування, визнавала наявність недоліків у галузі судочинства, але запевняла, що в змозі позбутися їх без стороннього втручання, і, нарешті, просила дозволу обрати гетьмана, бо "без гетмана государственные дѣла и войсковые и всякие порядки в належитом не могут быти правленіи, и

вся Малая Россія, не имьючи гетмана, в особливої темноті перебуває".

У вересні 1723 р., повернувшись з походу, Данило Апостол передав чолобитні в Генеральну військову канцелярію.

За ґратами Петропавлівської фортеці крім Павла Полуботка, Семена Савича та Івана Чарниша опинилися також писар Чернігівського полку І. Янушкевич, козак Чернігівського полку І. Рикша, військовий товариш Стародубського полку С. Косович, суддя Гадяцького полку Г. Граб'янка, канцеляристи Генеральної військової канцелярії М. Ханенко та І. Романович, осавул і наказний полковник Переяславського полку І. Данилович, наказний полковник Стародубського полку П. Корецький, бунчуковий товариш Д. Володьківський, військовий товариш В. Биковський, а також сини генерального судді Іван і Петро Чарниші — всього п'ятнадцятеро осіб.

Учорашні можновладці миттєво перетворилися у звичайнісіньких "колодників".

Вже 24 листопада Рум'янцев примчав у Глухів, для перестрашу він ув'язнив кількох старшин і разом із своїми помічниками в середині грудня 1723 року почав об'їзд Гетьманщини. Процедура виглядала так. У кожному полковому місці Рум'янцев збирав полкову старшину, сотників, по декілька десятків козаків від кожної сотні, а також магістратських урядників і запитував, чи брали вони участь у складанні чолобитних, чи просили дозволу на обрання гетьмана, чи домагалися ліквідації Малоросійської колегії, чи не заперечують проти призначення на полковницькі уряди російських офіцерів, чи мають претензії до власної старшини. Не важко здогадатися, що на всі питання, крім останнього, вкрай перелякане і деморалізоване козацтво давало загалом негативну відповідь, ба навіть "щиро" дякувало імператорові за "батьківську турботу."

Переконавшись у відсутності скільки-небудь широкої та згуртованої опозиції політиці Петра I і заходам Малоросійської колегії, Рум'янцев заарештував і відправив до Петербургу В. Жураківського, Я. Лизогуба, Д. Апостола, С. Галецького, К. Криштофенка, а на їх місця наставив, за вказівкою Петра I, "добрых людей, которые к нынешнему их делу не приставали и желали быть коллегии", — І. Левенця, Ф. Потребича-Гречаного, І. Мануйловича та ін. Водночас було сконфісковано маєтки П. Полуботка, С. Савича, І. Чарниша і Д. Апостола — щоби іншим не кортіло суперечити царській волі.

Рум'янцев регулярно повідомляв Петра I про хід слідства, а цар, у свою чергу, спрямовував його зусилля в потрібному напрямі. Він радив, зокрема, з метою здобуття компромату всіляко заохочувати донощиків, а також добре "пострашати домашних" Павла Полуботка й інших заарештованих старшин. Особливо занепокоїла Петра I інформація про зв'язки Полуботка із Запорозжям і Кримом.

Навесні 1724 р. відновилися допити в'язнів, і невдовзі їхню справу було передано на розгляд Вишнього суду. Однак до судового процесу не дійшло: головний обвинувачений Павло Полуботок захворів і помер о третій годині дня 18 грудня 1724 року в казематах Петропавлівської фортеці. Поховали наказного гетьмана 29 грудня на цвинтарі церкви святого Сампсонія Странноприїмця за Малою Невою.

Решту старшини від неминучої розправи врятувала смерть Петра I, який тільки на місяць пережив Полуботка. 17 лютого 1725 року до Глухова повернулися служники наказного гетьмана, які принесли жалібну звістку про його смерть у казематі. Через кілька днів, 29 лютого, в одній із глухівських церков було відправлено панахиду по Павлу Полуботку.

Крапку в цій сумній історії був покликаний поставити Маніфест від 8 лютого 1725 року. Офіційна версія мала суто тенденційний характер — старшині закидалося "скверное лакомство и чинимые к подлому народу обиды и разорения",

а царський уряд змальовувався як рятівник знедолених; будь-які згадки про політичні, визвольні змагання Павла Полуботка в цьому документі відсутні. Разом з тим, старшина була звільнена з-під варти, а дещо пізніше одержала дозвіл повернутися до своїх маєтків на Україні, де вже одноосібне поряdkувала Малоросійська колегія... Виступ Павла Полуботка на захист "прав та вольностей", здобутих українським суспільством у ході тривалої виснажливої боротьби, закінчився цілковитою поразкою.

Роз'єднане глибокими соціальними суперечностями, на яких вправно грали російські урядовці, воно виявилось нездатним згуртуватися навколо національно-державної ідеї. Навіть панівна верства Гетьманщини — козацька старшина, тероризована Петром I, часто відмовляла Полуботку в безпосередній підтримці. В історичній перспективі це спричинилося втратою її позицій у політичному житті краю, власного культурного обличчя, поступовим розчиненням у середовищі російського дворянства.

М. Василенка писав, що "боротьба Полуботка і генеральної старшини проти Малоросійської колегії набувала не вузько-класового, а, так би мовити, державно-класового характеру". Перемога Малоросійської колегії — слухняного знаряддя централізаторської політики Петра I — означала фактичну ліквідацію автономного устрою Гетьманщини, і хоча згодом він начебто відроджувався за Данила Апостола і Кирила Розумовського, це не ставило під сумнів магістральний напрям політики царизму в Україні. Нічого не здобули від поразки Павла Полуботка і народні маси, козацтво і суспільство.

Трагічна загибель Полуботка породила цілу низку легенд і переказів, які передавалися з покоління в покоління й справили помітний вплив на розвиток української історичної та суспільно-політичної думки. Насамперед, це стосується так званої промови Павла Полуботка, яку начебто він виголосив у присутності Петра I чи то в момент арешту, чи

уже в ув'язненні. Два її варіанти наведені в студії французького історика Ж.-Б. Шерера "Аннали Малоросії або історія запорозьких і українських козаків", виданій 1788 р. в Парижі, а також в анонімній "Історії русів". Наводимо текст промови за книгою Ж.-Б. Шерера в українському перекладі Юрія Мушкетика: "Знаю і бачу, царю, що ви хочете згубити мою батьківщину по злісних наклепах гордого Меншикова; ви вважаєте себе понад усіма законами і хочете знищити всі привілеї, урочисто ствержені вашими попередниками і вашою величністю; ви хочете підкорити сваволі народ, котрого свободу самі визнали; ви, не вагаючись, посилаєте того на важкі й принизливі роботи, приневолюєте козаків, неначе рабів, копати канали у ваших володіннях; а що для нас найобразливіше — позбавляєте нас нашого права обирати вольними голосами гетьманів і інших старшин; натомість полишити суддям із нашого народу владу судити своїх співвітчизників, ви настановили нам суддями великоросів, які не знають, або вдають, що не знають, наших прав і привілеїв і повсюдно всіма способами нас неволюють і ображають. Невже, відмовляючи нам в правосудді, ваша величість сподівається знайти в бога віддяку за все, що він вам посилає? Ви осліплені величчю і могутністю, яку послали вам щедроти божі, а не думаєте про боже правосуддя. Дозвольте, ваша величість, сказати вам в останнє, що ви не матимете ніякої користі від розору цілого народу: адже яка то слава владарювати силою і карами над нікчемними рабами, аніж бути главою і батьком такого народу, який би за всі ваші благодіяння завжди був би готовий пожертвувати всім і пролити кров задля вашої користі і слави. Знаю, що мене, за московським звичаєм, чекають кайдани, що мене кинуть у похмуру темницю на голодну смерть, та мені все одно: я промовляю від імені своєї батьківщини і добровільно віддаю перевагу лютій смерті перед жахливим видовищем доконечного розорення мого краю. Подумайте, великий царю, і знайте, що ви колись складатимете звіт панові всіх панів за несправедливості, які спричиняєте народу, взятому під свою опіку". Ця промова -

справжній маніфест козацько-старшинського автономізму, що походив з тих кіл українського суспільства середини — другої половини XVIII ст., які співчували боротьбі наказного гетьмана і вбачали в ньому національного героя. Це - яскравий звинувачувальний акт на адресу російського царизму, вкладений невідомим автором у вуста Павла Полуботка.

Даний історико-публіцистичний твір користувався неабиякою популярністю і в пізніші часи. Миколі Костомарову, зокрема, довелося побачити уривок з нього на портреті, який прикрашав козацьку оселю в селі Монастирище, що на Ніжинщині. Останні рядки промови перегукуються з іншим переказом, записаним ще

Д. Бантишем-Каменським. Мовляв, коли до хворого Павла Полуботка завітав лікар, той відмовився від його послуг і зазначив: "Нащо мені життя, коли я не можу бути корисний Батьківщині". Про це сповістили цареві. Петро I начебто відвідав Павла Полуботка в Петропавлівській фортеці (який справді містичний збіг — Петро, Павло і Петропавлівська фортеця) і прохав прийняти ліки. Але Полуботок залишився непохитним: "Ні, государю, ти не в силах уже повернути мені життя, яке згасає. Скоро Петро і Павло стануть на одній дошці перед Богом. Він розсудить їх діла". Пророцтво збулося — через місяць після смерті Полуботка пішов з життя й імператор.

Легенда про Полуботкові мільйони (чи мільярди?) цілком несподівано реанімована в наш час. Численні публікації буквально заповнили сторінки столичних і провінційних часописів.

...На родовому гербі Павла Полуботка зображене серце, хрест-навхрест простромлене двома стрілами. Неначе хтось закодував таким чином його трагічну долю. І якщо любові до ближнього в християнському розумінні цього слова Павлові Полуботку часто бракувало, то в любові до рідної землі

відмовити йому неможливо. Оце і є той скарб, що заповів нащадкам Павло Полуботок.

Рекомендована література:

Україна. Президент (2010 - ; В.Янукович). Про заходи щодо вшанування пам'яті Павла Полуботка: Указ Президента України від 20 січ. 2010 р. №47/2010 // Уряд.кур'єр.- 2010.- 23 січ.(№13).- С.4.

Вертіль О. Павло Полуботок і його нащадки / О.Вертіль // Уряд. кур'єр.- 2010.- 16 жовт.(№193).- С.19.

Грушевський М. Чернігів. Павло Полуботок / М.Грушевський, підготовка до друку, передм. О.Коваленка // Сіверянський літопис.- 1997.- №1-2.- С.141-144.

Ільїн О. Деякі штрихи до портретів наказних гетьманів Павла Полуботка та Михайла Миклашевського / О.Ільїн // Сіверянський літопис.- 1997.- №3.- С.95-98.

Кононенко В. Реформи как вибор жизни и смерти / В.Кононенко // День.- 2010.- 30-31 дек.(№241).- С.8.

Малишевський І. Детектив з гетьманським золотом... / І.Малишевський // Чернігів. відом.- 2007.- 24 жовт.(№43).- С.18.

Мельник Л.Г. Маєтності та скарби Полуботків / Л.Г.Мельник // Український історичний журнал.- 2000.- №5.- С.57-68.

Павленко С. «Начто мне жизнь, когда я не могу быть полезным отчизне» / С.Павленко // Голос України.-2010.-11 берез.(№43).-С.22.

Хроніка Павла Полуботка / Підгот. до друку, передм. і прим. О.Коваленка // Сіверянський літопис.- 1995.- №6.- С.105-110.